

নাজানো তুমি কোন বংশধৰ। অৱলা নামেই মই জনাজাত। তুমি সত্যকমা—মাকৰ মুখত এনে কথা শুনি সত্যকমা গৌতম ঋষিৰ ওচৰলৈ গল আৰু তেও কোন গোত্ৰ বা বংশধৰ তাৰে কথা জানিবৰ কাৰণে। ঋষি গৌতমেও মাকে কোৱা কথা কেই দোহাবিলে। শিক্ষক গৌতমে কলে “সাত্বিক ব্ৰাহ্মণৰ বাহিৰে এই কথা কোনেও কব নোৱাৰে। যোৱা, হাবিব পৰা অলপ ধৰি আনা। বন্ধু! মই তোমাক শৰণ ভঞ্জন শিকাম। তুমি সত্যৰ পৰা বঞ্চিত নোহোৱা।”

সেই সময়ত বোধহয় ব্ৰাহ্মণ সকলেই সমাজত কঠোৰ নিয়ম পালন কৰিছিল। শাসকদল ক্ষত্ৰিয় আছিল আৰু গৌৰবত ওকণ্ডি ফুৰিছিল। ব্যৱসায়ত আছিল বৈশ্য সকল। কৃষি, বনুৱা আৰু সমাজৰ স্বাভাৱীয় কাম কাজ আৰু হুকুম আদি পালন কৰিছিল শূদ্ৰ সকলে। মৰাশ আদি দাহন কৰা সকলৰ অস্পৃশ্য বুলিছিল আৰু এওঁলোক সমাজৰ পৰা আতৰি বনত বাস কৰিছিল।

বৌদ্ধধৰ্ম এই সমাজৰ অস্থায় অবিচাৰ কলুষিত প্ৰথাৰ বিপক্ষে ধিয় দিয়ে। এনে কৰাত বহু লোক সা সুবিধাৰ পৰা বঞ্চিত হয় আৰু বহুলোক নিম্ন শ্ৰেণীলৈ নামি যায়।

মই (৩জৱহৰলাল নেহৰু) পেৰিচত থাকোঁতে পেৰিচৰ বিখ্যাত লিখক ও দাৰ্শনিক এণ্টো মালৰ্কচে এটা আচৰিত প্ৰশ্ন কৰে। হিন্দু-ধৰ্মই ভাৰতত কেনেকৈ বৌদ্ধধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিলে? কি কাৰনে হিন্দুধৰ্মই গঠনমূলক বৌদ্ধধৰ্মক ভাৰতৰ পৰা বহিস্কাৰ কৰিলে? বৌদ্ধধৰ্ম আৰু হিন্দুধৰ্মৰ মাজতো কোনো যুক্ত বিগ্ৰহ হোৱা নায়? হিন্দুধৰ্মই কোনো বাহ্যিক দিশ পৰিবৰ্ত্তন নকৰাকৈ কেনেকৈনো বাক বৌদ্ধধৰ্ম সামৰি ললে। হিন্দু ধৰ্মৰনো কি বিশেষত্ব আছে? আজিৰ ভাৰতে হিন্দুধৰ্মৰ আগৰ শক্তি ধাৰণ কৰিছেনে? যদি ধাৰণ কৰিছে তেন্তে ভাৰতে লভা স্বাধীনতা উচ্চ আৰু দৃঢ়।” এই প্ৰশ্ন বিলাক নিশ্চয় এজন সাধকৰ প্ৰশ্ন। খুব কম সংখ্যক ইউৰোপ বাসীয়েহে এনে ধৰণৰ প্ৰশ্ন কৰে। মালৰ্কচে কৰা প্ৰশ্ন হিয়াৰ প্ৰশ্ন। মানবতাৰ প্ৰশ্ন।

বৌদ্ধধৰ্ম ভাৰতৰ পৰা বহিস্কাৰ কৰিবলৈ বা লোপ কৰিবলৈ ভাৰতত ভেনে কোনো সংঘাটৰ সৃষ্টি হোৱা নায। মাজে মাজে সৰু সৰু বাকবিতণ্ডা হিন্দুশাসক আৰু বৌদ্ধ সংজ্ঞৰ মাজত চলিছিল। এই বাকবিতণ্ডাৰ গুৰিতে আছিল ৰাজনীতি। বৌদ্ধ ধৰ্মই হিন্দু ধৰ্ম লুপ্ত কৰিবলৈ কোনো কালেই যত্ন কৰা নায। ভাৰতত বৌদ্ধ-ধৰ্ম বহু ঠাই বিয়পি পৰিছিল। হিন্দুধৰ্ম ভাৰতত আগৰ দৰেই চলি থাকিল। বৌদ্ধধৰ্মই ইয়াৰ কোনো গতিবোধ কৰা নায। স্বাভাবিক মৃত্যুৰ দৰে বৌদ্ধধৰ্মও ভাৰতত মৃত্যুৰ মুখত পতিত হ'ল।

কেইখে কৈছিল ;—“যি কোনো মূল বস্তু ভাৰতে নিজস্ব কৰি লব পৰা ভাৰতবৰ্ষৰ কিবা এটা আচৰিত বিশেষত্ব নিহিত আছে। বৌদ্ধধৰ্ম আন ঠাইৰ পৰা আহি ভাৰতত প্ৰকাশ হোৱা নায। এই বৌদ্ধধৰ্ম অতীত ভাৰতৰ বেদান্ত বা উপনিষদৰ চিন্তাৰ ভৰঙ্গমালাহে।

বৌদ্ধধৰ্ম আৰু ব্ৰাহ্মণ ধৰ্মই ইটো সিটোৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে। বৌদ্ধধৰ্মৰ মহাজন পন্থা ব্ৰাহ্মণ সকলৰ প্ৰচালিত ধৰ্মৰহে প্ৰভাৱ মাৰ্খোন।

সামাজিক সংগঠন আৰু মানসিক উৎকৰ্ষ সাধনৰ কাৰণেই ভাৰতত বৌদ্ধধৰ্মৰ উত্তৰ হয়। বৌদ্ধ ধৰ্মই ব্যক্তিক শক্তি যোগালে আৰু সমাজত নেতৃত্ব লবলৈ উদগালে। ৰাজ্যৰ শাসনকৰ্ত্তাকো এই মৰ্মে উদগনি দিলে। অশোক ৰজাৰ দিনত বৌদ্ধধৰ্ম গোটেই ভাৰতবৰ্ষতে প্ৰচাৰ হল। দুৰ সূত্ৰবত্তো এই ধৰ্মৰ সোত নদীৰ দৰে বিয়পি পাবিল। সেই কাৰনেই ৫০০ শতাব্দীত চীনৰ পাৰিত্ৰাজক কাহীয়ান আৰু হীওয়েনচাঙে ভাৰত ভ্ৰমণ কৰেহি। ভাৰতৰ পৰাও বহু বিদ্বান বৌদ্ধ সন্ন্যাসী চীন দেশলৈ যায়। ইতিমধ্যে ভাৰতত গুপ্ত ৰংশক প্ৰশাসনত ৪০০।৫০০ শতাব্দীত ব্ৰাহ্মণ ধৰ্মৰ বিৰাট জাগৰণ হয়। ইয়াৰ পাচত ক্ৰমান্বয়ে ব্ৰাহ্মণ ধৰ্ম আৰু বৌদ্ধধৰ্মৰ ভাৰতত পতন

হয় আৰু চলিত ধৰ্ম্মবোৰো কম সলনি হয়। ৮০০ শতিকাৰ ভাৰতৰ বিখ্যাত পণ্ডিত শঙ্কৰাচাৰ্য্যই হিন্দু সন্যাসী আৰু বৌদ্ধ সন্যাসীৰ কাৰণে মঠ মন্দিৰ সজাই দিয়ে।

ভাৰতীয় দৰ্শন

অতীজৰ ভাৰতীয় দৰ্শনে আমাক বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ আগৰ অৱস্থালৈ লৈ যায়। এই দৰ্শন ব্ৰাহ্মণ সকলে অতীজতে অৱলম্বন কৰা নিয়ম। এই নিয়ম প্ৰায় বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ ওচৰাওচৰি। খ্ৰীষ্টীয় শকাব্দ আৰম্ভ হোৱাৰ আগে আগে ভাৰতীয় ৬ষ্ঠ দৰ্শনে সমাজত পৰিষ্কাৰ ভাবে ঠাই পায়। এই ৬ষ্ঠ দৰ্শন হল (১) শ্ৰায় (২) বৈশেষিকা (৩) সামক্ষ্য (৪) যুগ (৫) নীমাংসা (৬) বেদান্ত।

(১) শ্ৰায় মানে শুদ্ধ। ই মানসিক শিষ্কাচাৰ। অতীত আৰু মধ্যযুগত ভাৰতৰ বিশ্ববিদ্যালয়ত শ্ৰায় শাস্ত্ৰ শিকোৱা হৈছিল। বৰ্ত্তমান শিক্ষাই ইয়াক বাদ দিছে। সংস্কৃত টোল বা বিদ্যালয়ত শ্ৰায় শাস্ত্ৰই প্ৰধান অংশ অধীকাৰ কৰিছে।

(২) বৈশেষিকা নিয়মে শ্ৰায়কেই বহু অনুকৰণ কৰে। ই ব্যক্তিত্বৰ আত্ম বিশ্লেষণৰ ওপৰত বিশেষ জোৰ দিছে আৰু এই বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ডৰ পৰমান্থৰ তথ্য প্ৰকাশ কৰিছে। ধৰ্ম্মই মানসিক উৎকৰ্ষ সাধন কৰি বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডত ওপঙি ফুৰা তথ্যক উদঘাটন কৰাত সহায় কৰে। ভগবানৰ অস্তিত্বক মানুহে সম্পূৰ্ণৰূপে মানি লব পৰা নাই। শ্ৰায় আৰু বৈশেষিকাৰ মাজতেই বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ গজালি ফুটি ওলাইছে।

(৩) সামক্ষ্য প্ৰনালীত অতীতৰ বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ চিন্তাৰ প্ৰবাহে ঠাই পাইছে। ব্যক্তিত্বৰ সম্পূৰ্ণভাৱেই মানব মনৰ স্বাধীনতা। বৌদ্ধধৰ্ম্মৰ প্ৰচলনৰ লগে লগে সামক্ষ্য প্ৰনালী উচ্চ প্ৰনালীত পৰিগণিত হয়। সামক্ষ্য প্ৰনালীত ঈশ্বৰ মানি লোৱা হোৱা নায়। অনীশ্বৰ বাদো নহয়। সামক্ষ্য প্ৰনালী মতে কোনো ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা এই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ড

গঢ়া নায়। শক্তিৰ সংমিশ্ৰনত আৰু ক্ৰমবিকাশতহে সৃষ্টিৰ উদ্ভব হৈছে। এই ক্ৰমবিকাশ ধাৰাবাহিক। সামক্ষ্য দৰ্শনক দ্বৈত বা দ্বিধাশক্তি কৰা হৈছে। যেনে :—ক। প্ৰকৃতি আৰু খ। পুৰুষ।

প্ৰকৃতি মানে চিৰ কৰ্মশীল আৰু চিৰ পৰিবৰ্তনশীল। এই শক্তি পুৰুষৰ প্ৰভাবেদি প্ৰকাশ হয়। বিশ্ব ব্ৰহ্মাণ্ডৰ সৰু বৰ সকলোটি প্ৰাণী পুৰুষৰ শক্তিৰ মাজেদিয়ে বিকাশ হৈছে।

(৪) “যোগ” পাতঞ্জলীৰ মতে মন আৰু দেহৰ শিফাচাৰ প্ৰনালী। যোগৰ বিষয়ে পাতঞ্জলীয়ে পানিনীৰ ব্যাকৰণত লিখি গৈছে। ইয়াকেই মহাভাষ্য বোলে। সৃষ্টিৰ আৰু প্ৰশান্তৰূপ ধাৰন কৰি নাকৰ আগত দৃষ্টি বাধা বুদ্ধদেৱ বহাৰ দৰে পদ্মাসনত বহি মন আৰু দেহক ধ্যানত মগ্ন বখা নিয়মেই হল “যোগ”। যোগাসনত বহি মন স্থিৰ কৰি মনৰ বিকাশ সাধন কৰি উত্তম জ্ঞান লাভ কৰে। এই উত্তম জ্ঞানেই হল দিব্য শক্তি। বৌদ্ধ ধৰ্ম এই শিয়মতেই আগুৱাই গল। এই নিয়ম পালন কৰিলে দেহ স্বাস্থ্যবান, উপযুক্ত, লেউসেউ, দেখাত শুৱনী, সবল আৰু সুস্বাস্থ্যবান হয়।

উসাহ লোৱাৰো কিছুমান নিয়ম বান্ধি দিছে। উসাহ লোৱা আৰু দমনকৰা শক্তিও নিজৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে। মুখেৰে গহীন ভাবে উসাহ ভিতৰলৈ নি লাহে লাহে নকেদি নিঃশ্বাস এৰিব। এই নিয়ম পালন কৰিবলৈ “আসনৰ” দৰকাৰ। এনে আসন কেইবা বিধৰ। যেনে :—পদ্মাসন (২) যোগাসন আদি। মই সচৰাচৰ কিছুমান আসন পালন কৰিছো আৰু ইয়াৰ পৰা যথেষ্ট উপকাৰো পাইছো।

যোগ প্ৰনালীয়ে খোৱাৰ ওপৰতো বিশেষ গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। যোগে অহিংসা, সত্যবাদিত্ব, আত্মত্যাগ ধৈৰ্য্য আৰু সহনশীলতাক আৱৰি আছে। ঘৃণা কৰা নতুবা বেয়া কামত আসক্ত হোৱাতোক সততে বৰ্জ্জন কৰে। এই সকলো বিলাকে ইন্দ্ৰিয় দমন কৰাটোকেই লক্ষ্য কৰে! ধ্যানমগ্ন বা মন স্থিৰ কৰাটোৱেই যোগৰ বিশেষত্ব। ইউৰোপ আৰু আমেৰিকাতো এই যোগৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে।

যোগ আৰু বেদান্তৰ পথ প্ৰদৰ্শক স্বামী বিবেকানন্দই যোগক প্ৰমানৰ ভিত্তিত চৰিতাৰ্থ কৰিছে। যদিও যোগ আৰু বেদান্তৰ তেজ একেই তথাপিও মূল বিষয়ত বহু বিভিন্নতাই বগুৱা বাই গৈ আছে। যোগত কৰ্মইহে চিন্তাক মূল্যাক্ষন কৰিছে আৰু অভিজ্ঞতাই জ্ঞানৰ সফুঁৰা খুলিছে। আশাস্বধীয়া যুক্তি আৰু যুক্তিৰ সত্যতাৰ বাহিৰে কোনো তথ্যৰ সত্যতাক বিশ্বাস নকৰে। মনৰ স্বাধীনতাত তেওঁ বেচি গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। কাৰণ তেওঁ নিজ দেশৰ শক্তি ও ক্ষমতাৰ অপব্যৱহাৰ নিজে দেখিছে। পুৰণি যুগৰ পন্থা আৰু বেদান্তৰ নিয়ম নিজে তেওঁ বিচাৰ কৰিছে। তেওঁ যি বুজিছে সেই তথ্য বা যুক্তি সাধাৰণ মানুহৰ মনে ঢুকি নাপায়।

• আত্মা ৰাজ্য আৰু মনোবিজ্ঞান ৰাজ্যৰ যুক্তি আমি জ্ঞান বা অনুভব কৰা পৃথিবীতকৈ একেবাৰেই পৃথক। এই বিলাক যুক্তি আৰু অভিজ্ঞতা আমাৰ ভাবততে আৱদ্ধ হৈ থকা নায়। খৃষ্টীয়ান ধৰ্ম্মৰ অতি গোপনীয়, পাৰ্শীয়ান চুফী আন আন ধৰ্ম্মৰ সকলো গ্ৰন্থতে এই যুক্তি লিখি থৈ গৈছে।

এইটো এটা বৰ আচৰিত কথা যে যুক্তি, তথ্য, অভিজ্ঞতাই যদিও বেলেগ বেলেগ ঠাইত বিভিন্ন ভাষাত ৰূপায়িত হৈছে তথাপি ধৰ্ম্মৰ বিশ্বজনীন মূল ভাবে প্ৰত্যেককে সংলগ্ন কৰিছে। ব্যক্তিৰ আত্মাৰ উন্নতি সাধন প্ৰনালীয়েই হৈছে যোগ। ই মনক সংযত কৰি মনৰ বিকাশ সাধন কৰে।

(৫) মীমাংসা দৰ্শনৰ নিয়ম। এই পন্থাই বহু দেব দেবী উপাসনাৰ নিয়ম অনুবৰ্ত্তন কৰিছে। মীমাংসাই ন্যায় পথ বা ধৰ্ম্মক অনুভব কৰায়।

বহু দেবদেবী উপাসনা প্ৰথা হিন্দুসকলৰ এটা অতি কৌশলপূৰ্ণ বিষয়। মানুহৰ জন্মক হিন্দু আৰু বৌদ্ধ ধৰ্ম্মই আতমাৰ বিকাশৰ অতি উচ্চস্তৰ বুলি গণ্য কৰে। এই অনুভূতি দেবদেবী উপাসনাৰ পৰা বহু দূৰত। বৌদ্ধ সকলৰ মতে মানবেইহে বুদ্ধত্বত বিলীন হব পৰা আদত্ শক্তি।

(৬) অৱশেষত আহিল বেদান্ত প্ৰনালী। এই প্ৰনালী উপনিষদৰ পৰা উদ্ভূত হৈছে। সাংখ্য দৰ্শনৰ পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিক স্বাধীন শক্তি বুলি গণ্য কৰা নায়। পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতি এক পৰম শক্তিবৈক্য বিকাশ।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যই প্ৰথম বেদান্তৰ উদ্বোধন কৰি বেদান্তক “অদ্বৈত বেদান্ত” বুলি বাখ্যা কৰিছে। বৰ্ত্তমানৰ হিন্দুধৰ্ম্মৰ দৰ্শনে এই “অদ্বৈত বেদান্তৰ” ভিত্তিকেই লক্ষ্য কৰিছে।

মনোবিজ্ঞানে আত্মাক পৰমাত্মাৰ লগত ব্যক্ত কৰিছে। এই পৰমাত্মাই হৈছে “কৰ্ত্তা” আৰু আন সকলো “কৰ্ম্ম”।

পৰমাত্মা সকলোতে ব্যাপি আছে। পৰমাত্মাই বহুৰূপে এক আদত্ শক্তিকহে প্ৰকাশ কৰিছে। পৰমাত্মা অব্যক্ত, বিভক্ত নহয়।

আমাৰ মন সূক্ষ্ম আৰু সীমাবদ্ধ। আমাৰ সূক্ষ্ম অনুভূতিয়ে পৰমাত্মাক চুকি নাপায়।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যই সূক্ষ্ম অনুভূতিয়ে ফঁহিয়াই বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডত পৰমাত্মা বিয়পি আছে বুলি কয়। ব্যক্তিৰ আত্মাক পৰমাত্মাৰহে বিকাশ বুলিছে। আমি চকুৰে দেখা পোৱা বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ দৃশ্যপট পৰমাত্মাৰেই হৈ প্ৰতিচ্ছবি। অৰ্থাৎ পৰমাত্মাই আমি দেখা পোৱা সমান ঠাইত পেলোৱা ছাঁ হৈ মাথো। ইয়াকেই “মায়” বা “ভ্ৰান্তি” বুলি কয়। হোৱা আৰু নোহোৱাৰ মাজতেই ইয়াৰ স্থিতি। শঙ্কৰাচাৰ্য্যই ব্ৰাহ্মণ সকলৰ জাতি বিভাজনৰ নীতিক মন্তব্য কৰি কৈছে যে যি কোনো জাতিৰ ব্যক্তিয়েই ঈশ্বৰত লাভ কৰিব পাৰে।

শঙ্কৰাচাৰ্য্য দক্ষিণ ভাৰতৰ মালবাৰত জন্মগ্ৰহণ কৰে। তেওঁ অবিশ্ৰান্তভাবে গোটেই ভাৰতবৰ্ষ ভ্ৰমণ কৰে। ভ্ৰমণৰত কালত তেওঁ বহু পণ্ডিতৰ প্ৰতিদণ্ডিতাৰ সন্মুখীন হয়। যুক্তি তৰ্ক আৰু অভিজ্ঞতাবে সকলোৰে সমাদৰ লাভ কৰি বিশ্বাসভাজন হৈ পৰে আৰু সমাজৰ মহৎ মহৎ কাম সাধন কৰে। “কেইপ কমবিনৰ” পৰা হিমালয়লৈকে তেওঁ ভ্ৰমণ কৰি সকলো ঠাইতেই তেওঁৰ যুক্তি আৰু মতবাদ প্ৰচাৰ

কৰে। সেই সময়ত ভাৰতত বিভিন্ন মতবাদে সমাজত ঠাই পাইছিল। এই বিভিন্ন মতবাদ এক কৰিবৰ কাৰনে শঙ্কৰাচাৰ্য্যই অহোপুৰুষাৰ্থ কৰিছিল। তেওঁ ৩২ বছৰ সময় চোৱাতেই বহু বছৰৰ কাম সম্পাদন কৰি গল। আজিলৈকে তেওঁ ভাৰত আকাশত ধ্রুৱ তাৰৰ দৰে জ্বলি আছে। তেওঁ কবি দাৰ্শনিক আদি গুনেৰে বিভূষিত আছিল। তেওঁ প্ৰকৃত আদৰ্শবাদী আৰু সমাজ সংগঠক। ভাৰতৰ চাৰি কোনে তেওঁ চাৰিটা মঠ বা মন্দিৰ স্থাপন কৰে। পূবে সাগৰৰ দাঁতিত পূৰ্বীত। পশ্চিমে পশ্চিম সাগৰৰ দাঁতি দ্বাৰকাত। উত্তৰে হিমালয়ৰ মধ্যভাগত বজ্জীনাথত। দক্ষিণে মহীশূৰৰ শিঙ্গৰীত। ৩২ বছৰ বয়সত হিমালয়ৰ হিমে চকা কেদাৰ নাথত দক্ষিণাত্যৰ গ্ৰীষ্মপ্ৰধান ঠাইৰ ব্ৰাহ্মণ শঙ্কৰাচাৰ্য্যই ইহলীলা সম্বৰণ কৰে। সেই দুৰূহ ভ্ৰমণ কালতো যে শঙ্কৰাচাৰ্য্যই বিশাল ভাৰতবৰ্ষ ভ্ৰমণ কৰিছিল তাৰো নিশ্চয় তাৎপৰ্য্য আছে।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যই ভাৰত ভ্ৰমণ কৰোঁতে সকলোৱে জনা ভাষা সংস্কৃততেই সকলো ঠাইতে বক্তৃতা দিছিল। সকলোতে তেওঁ সমাদৰ লভে। তেনে ভ্ৰমণ সেই সময়ত ভাৰতত অসাধাৰণ নাছিল। ৰাজ-নৈতিক ক্ষেত্ৰত মানুহৰ মাজত বিভিন্নতা থকাৰ স্বত্বেও ইফালে সিফালে মানুহ হেলাৰঙ্গে অহা যোৱা কৰিছিল। সেই কাৰণেই ভাৰতত নতুন ভাব ও নতুন ভাষাৰে ভৰি পৰিল। আলোচনাৰ নতুন তথ্যপাতি লৈ আকৰ্ষনীয় তৰ্ক সভাৰো সৃষ্টি হল। নতুন নতুন কিতাপ আদিৰো প্ৰকাশ হল। শিক্ষিত লোকৰ বাদেও নিৰক্ষৰ অশিক্ষিত সকলেও ভাৰতৰ অসংখ্য ঠাই ভ্ৰমণ কৰি মঠ-মন্দিৰ দৰ্শন কৰে। ৰামায়ণ আৰু মহাভাৰতৰ বিখ্যাত ঠাই ও পৰিদৰ্শন কৰে। এক শ্ৰেণী বা জাতিৰ মাজত এনে ভ্ৰমণ সীমাবদ্ধ নাছিল। সকলো জাতিৰ মানুহেই তীৰ্থ পৰিদৰ্শন কৰি আমোদ লভিছিল। বিভিন্ন পোচাক পৰিধানকাৰী বিভিন্ন ভাষাৰ লক্ষীৰ এই তীৰ্থ সমূহত মিলন ঘটিছিল। এই সংমিশ্ৰনে উত্তৰ আৰু দক্ষিণ ভাৰতৰ মাজত বহু

বিভিন্নতাৰ মাজতো একতাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। শঙ্কৰাচাৰ্য্যৰ দৃষ্টিগোচৰত সকলো বিভিন্নতাই ধৰা পৰিছিল। তথাপিও তেওঁ এক জাতীয়তাবাদীৰে অনুপ্রানিত হৈ বিভিন্নতাৰ মাজেদিয়েই একতা আনিবলৈ অশেষ যত্ন কৰে। বুদ্ধিৰে, দৰ্শনেৰে ; সমান্তৰাল ধৰ্ম্মেৰে, আৰু ভাব ও দৃষ্টি ভঙ্গীৰে গোটেই ভাৰততে এক শক্তি গঠন কৰিবলৈ তেওঁ বৰ যত্ন কৰিছিল। ভাৰতবৰ্ষৰ চাৰি কোনে চাৰিটা মঠ বা মন্দিৰ সাজি ভাৰতীয় সভ্যতা আৰু ঐক্যতাত বিশেষত্ব দিছিল। আজিও এই চাৰিটা মঠ তীৰ্থ যাত্ৰীৰ তীৰ্থস্থান হৈ আছে।

প্ৰকৃতিৰ মনোমোহা পবিত্ৰ স্থানত সেই অতীত কালতেই এই তীৰ্থ সমূহ স্থাপন কৰিছিল। চাৰিওফালে প্ৰকৃতিৰ মনোমোহা দৃশ্যৰে ভৰা সেই পবিত্ৰ স্থান হল—কাশ্মিৰৰ বৰফে ধকা গুহা “অমৰনাথ”। কেইপ কমৰিগৰ ৰামেশ্বৰমত ভাৰজিন গড়ৰ মন্দিৰ। হিমালয়ৰ পাদোদকত বেনাৰচ আৰু হৰিদ্বাৰ।

পৰ্বত পাহাৰ বগাই অকাই পকাই গঙ্গানদী বৈ আহি সমতলত পৰিছে। গঙ্গা আৰু যমুনাৰ মিলিত স্থলেই হল প্ৰয়াগ বা এলাহাবাদ। যমুনাৰ পাৰত মথুৰা আৰু বৃন্দাবন পুৰণি কুম্ভসীলাই ইয়াকেই আবৰি আছে। ইয়াৰ পাৰতেই বুদ্ধগয়া। এই বুদ্ধগয়াতেই বুদ্ধদেবে সিদ্ধিলাভ কৰে। দক্ষিণাত্যতো বহু মঠ মন্দিৰ শিলত কটা মূৰ্ত্তি আজিও বিদ্যমান! এই সকলোবিলাকে অতীত ভাৰতৰ কৃষ্টি সভ্যতা ও শিল্পকলাকেই উল্লেখ কৰে।

শঙ্কৰাচাৰ্য্যই বৌদ্ধধৰ্ম্ম ভাৰতত প্ৰচাৰ হোৱাত যদিও কোনো বৰঙ্গণি নিদিলে তথাপি এই ধৰ্ম্মই তেওঁকো প্ৰভাবান্বিত কৰে। সেই কাৰণেই তেওঁ ব্ৰাহ্মণ ধৰ্ম্মক পিতৃৰূপে সন্মান লয় !

ভাৰত আৰু চীন

হীণ্ডুয়েনচাঙৰ ভাৰত বিবৰণ

হীণ্ডুয়েনচাঙৰ ভাৰত বিবৰণ বৰ মনোমোহা। সেই সময়ৰ ৰাজধানী “চাই-আন-ফু” কলা আৰু কৃষ্টিৰ কেন্দ্ৰস্থল আছিল। হীণ্ডুয়েনচাঙৰ এই বিবৰণ অতি মূল্যবান। শিক্ষাৰ আৰম্ভণিৰে পৰা ভাৰতত হোৱা পৰিবৰ্তন ও সালসলনি সকলো তেওঁ লিখি গৈছে। তেওঁৰ বিবৰণ দিয়া মতে ভাৰতৰ শিক্ষা পাঁচ ভাগে বিভক্ত। ১! ব্যাকৰণ, (১) শিল্প, (২) ঔষধ, (৩) ন্যায়শাস্ত্ৰ, (৪) দৰ্শন শাস্ত্ৰ।

শিক্ষাৰ প্ৰতি ভাৰতীয় সকলৰ একাগ্ৰতাতে তেওঁ মুগ্ধ হৈছিল। প্ৰায়মেৰি স্কুল সমূহত একে ধৰণৰ শিক্ষা চলিছিল। বৌদ্ধ সন্ন্যাসী সকল ইয়াৰ শিক্ষক।

সাধাৰণ মানুহ বিলাক সবল ন্যায়পৰায়ণ। এওঁলোকৰ মন যদিও উচ্চ তথাপি বাক্য চলবেলীয়া আৰু ভাব গহীন নহয়। টকা পইচা উপাৰ্জনৰ পথত তেওঁলোকৰ কোনো শিল্প বিজ্ঞা নায়। বিচাৰত তেওঁলোক ন্যায়পৰায়ণ ঠগ বা প্ৰবঞ্চক তেওঁলোক নহয়। নিজৰ বাক্য তেওঁলোকৰ শিবোধাৰ্য্য। সবকাৰব শাসনকাৰ্য্যত তেওঁলোক সাধু, ব্যৱহাৰত নম্ৰ ও ভদ্ৰ। কম সংখ্যক লোকৰ মাজতহে অন্যায় আচৰণ পৰিলক্ষিত। মানুহক জোৰ জুলুম দি কামত খটুৱাব লগাত পৰা নাছিল। কৰ কাতলো মানুহৰ ওপৰত খুউব কম। ব্যৱসায়ী সকলে ইচ্ছা অনুযায়ী বেহা বেপাৰ অনা নিয়া কৰিছিল।

হীণ্ডুয়েনচাং যি পথেদি ভাৰত সোমাই সেই পথেদিয়েই চীন দেশলৈ ঘূৰি যায়। উভতি যাওঁতে তেওঁ ভাৰতৰ পৰা বহু হাতে লিখা পুথি লগত নিয়ে। বৌদ্ধ ধৰ্ম্ম যে বহুদূৰ বিয়পি খুবচন, ইৰাক,

মুসল আৰু চাইৰীয়া সীমান্ত পাইছিল তেওঁৰ লিখিত বিবৰণে তাকে বুজায়। পাচত ইচ্লাম ধৰ্মৰ আবিৰ্ভাবত বৌদ্ধধৰ্ম কেনেকৈ জঁয় পৰি গল তাকো তেওঁ লিখি গৈছে।

ইৰানীয়ান সকল শিল্প বিছাত পাৰ্গত কিন্তু শিক্ষাৰ কাৰণে সিমান লালায়িত নহয়। জীৱনটোক সৌন্দৰ্য্যৰে ভৰপূৰ কৰা আৰু মনোমোহা কৰাত বেচি মনোযোগ দিছিল। এওঁলোকৰ এই প্ৰভাব স্কূদূৰ এচিয়ালৈকে বিয়পি পৰিছিল। গুবি মৰুভূমিৰ কাষত থকা তুৰ্কান ৰাজ্যৰ বিষয়ে হীণয়েনচাঙে লিখিছে :—

“তৰফান ৰাজ্যই বহু দেশৰ শিল্পক অনুকৰণ কৰি এক উন্নত শিল্প গঢ়ি তুলিছে। ইয়াৰ সাজ সবমজাম অতি উন্নত। চীন, পাবস্থ, ভাৰত আনকি গ্ৰীচ দেশৰ “হেলেনৰো” ইয়াত প্ৰভাব পৰিছে। ইয়াৰ শিল্প বিছাই সকলোৰে মন আকৰ্ষণ কৰিছে।

ইয়াৰ ভাষা আৰু সভ্যতা ভাৰত আৰু ইউৰোপৰ মাধ্যমৰ। ভাষাত ইৰাণ আৰু ইউৰোপৰ আগৰ দিনত শিল্পত কটা আধৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। ধৰ্ম গ্ৰহণ কৰিছে ভাৰতৰ! জীৱন ধাৰণৰ সকলো নিয়ম পালন কৰিছে চীন দেশৰ পৰা। শিল্পবিছা অনুকৰণ কৰিছে ইৰাণৰ পৰা।

শিল্পত কটা মূৰ্ত্তি আৰু আন আন দেব দেবতাৰ মূৰ্ত্তি গ্ৰীচৰ পৰা অনুকৰণ কৰিছে।”

হীণয়েনচাঙ আহি নিজ দেশ চীনত উপস্থিত হোৱাত বজ্জা প্ৰজা সকলোৱে তেওঁক স্বাগত সন্তোষ জনায়। লগত লৈ ঘোৱা হাতে লিখা সংস্কৃতৰ পুথিসমূহ তেওঁ চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰে।

হীণয়েনচাঙে দূৰ দেশসমূহ ভ্ৰমণ কৰিবৰ কাৰণে নিজ দেশ চীনৰ পৰা বিদায় লয়। সেই বিদায়ৰ সময়ত চীনৰ বজ্জা তুৱাঙে এগিলাচ পানীত এমুঠি ধূলি মিহলাই হীণয়ানচাঙক পীবলৈ দি এইদৰে কৈছিল—“আপুনি এই গিলাচ পানী পীলে ভ্ৰমণত কৃতকাৰ্য্য হব। কিয়নো নিজ দেশৰ এটি ধূলিকণাই আনদেশৰ ১০,০০০ (দহ

হাজাৰ) সোণৰ মুদ্ৰাতকৈয়ো বেচি মূল্যবান”। হীওয়েনচাঙৰ ভাৰত ভ্ৰমণে ভাৰত আৰু চীন দুয়োদেশৰ মাজতে গভীৰ বন্ধুত্ব স্থাপন কৰে। দুয়ো দেশৰ শাসকৰ লগত ৰাজনৈতিক সম্বন্ধ গঢ়ি উঠে। কনৌজৰ ৰজা হৰ্ষবৰ্দ্ধনে চীনৰ সম্ৰাট তুৱাঙৰ লগত ৰাজ কটকীৰো আদান প্ৰদান কৰে। চীনলৈ উভতি গৈ হীওয়েনচাঙে চিঠিৰ দ্বাৰায় ভাৰতীয় বন্ধুৰ লগত সম্বন্ধ স্থাপন কৰি হাতে লিখা বহু সংস্কৃত ভাৰতীয় পুথি সংগ্ৰহ কৰে। দুখন এনেকুৱা বিশেষ আকৰ্ষণীয় সংস্কৃতৰ চিঠি আজিও চীন দেশৰ মিউজিয়মত অতি সাৱধানে ৰক্ষা কৰিছে। ইয়াৰ এখন চিঠি ভাৰতৰ বৌদ্ধ পণ্ডিত “স্ববীৰ প্ৰাভ্ৰদেৱে ৬৫৪ খ্ৰঃত হীওয়েনচাঙলৈ লিখিছিল। এই চিঠিত তেওঁ বন্ধু বান্ধৱৰ কুশল মঙ্গল, সাহিত্য ক্ষেত্ৰত কৰা উন্নতি আৰু হীওয়েনচাঙলৈ শুভেচ্ছা জনায়। চিঠিত লিখিছে!—

“আমি আপোনালৈ এজোৰ বগা পোচাক উপহাৰ পাঠালো। আপুনি সাদৰে গ্ৰহণ কৰিব। আপোনাক আমি পাহৰি যোৱা নায়। বাট বহুদূৰ গতিকে সৰু উপহাৰ পঠালো। তাৰ বাবে মনত একো বেয়া ভাব নলব। সংস্কৃত কাব্য শাস্ত্ৰ আপুনি যি বিচাৰে তাৰে তালিকা এখন আমালৈ পঠাই দিব। আমি নকল কৰি আপোনালৈ পঠায়।”

হীওয়েনচাঙে উত্তৰত লিখিছিল :—“মই অলপতে ভাৰতৰ পৰা অহা চীনা ৰাজদূতৰ মুখে পণ্ডিত শীলাভদ্ৰৰ মৃত্যুৰ বাতৰি পাই শোকত ত্ৰিয়মাণ হলো। ভাৰতৰ পৰা অনা হাতে লিখা সংস্কৃত পুথি “যোগাচাৰ্য্যভূমি শাস্ত্ৰ” আৰু আন ৩০ খন সংস্কৃত পুথি চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰিলো। মই বৰ দুখেৰে জনাব লগীয়া হলো যে সিদ্ধনদী পাৰ হওঁতে পবিত্ৰ গ্ৰন্থখনি মই হেৰুৱালো। চিঠিৰ লগতে কিতাপৰ তালিকা পাঠালো। অনুৰোধ কৰিছো সময় পালে লিপিভূক্ত দিয়া কিতাপ কেইখন পঠায় মোক কৃতজ্ঞ কৰিব। উপহাৰ স্বৰূপে আপোনালৈ মই কেইটিমান সৰু বস্তু পাঠালো। অনুগ্ৰহ কৰি গ্ৰহণ কৰিব।

নলন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ বিষয়ে হীওয়েনচাঙে বহু কথা লিখি গৈছে। “মই নলন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অপূৰ্ব ভগ্নাংশ বিলাক দেখি সঁচাকৈয়েই স্তম্ভিত। কি কৌশলেৰে কোনজন খনিকৰে ইমান ধুনীয়া কৰি সাজিলে। এই নলন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ভগ্নাংশ কেৱল এটা অংশতহে খান্দিছে। বাকী অংশ এতিয়া মনুহৰ বাসস্থান হয়েই আছে। খান্দি উলিওৱা অংশ বিশেষত ডাঙ্গৰ ডাঙ্গৰ অফিচ ৰুম আৰু শিলৰ প্ৰকাণ্ড অট্টালিকাৰ অংশ জুৰি আছে।

হীওয়েনচাঙৰ মৃত্যুৰ পাচত আন এজন চীনা পৰিব্ৰাজক “আই চীঙ” ৬৭১ খৃঃ ত ভাৰতলৈ আহে। ভাৰত আহি পাওতে এওঁৰ দুবছৰ লাগিছিল। দুবছৰৰ পাচত হুগলীৰ মুখত তাম্ৰলিপিত্ত এওঁ উপস্থিত হয়। এওঁ সাগবেদি আহি ত্ৰীভোগ বা পালেংওৱাত বহু দিন থাকি সংস্কৃত অধ্যয়ন কৰে। সাগবেদি অহাটো এওঁৰ এটি বিশেষত্ব আছে। ৰাজনৈতিক আন্দোলনে মধ্য এচিয়াত সেই সময়ত দেখা দিছিল। য’তে ত’তে অশান্তিৰ সৃষ্টি হ’ল। বহু ঠাইত সজা বৌদ্ধ মন্দিৰ ধ্বংস হ’ল। ভ্ৰমণকাৰী সকলৰো অসুবিধা হ’ল। ইন্দুনেচয়ীত সেই সময়ত ভাৰতীয় সকলে উপনিবেশ স্থাপন কৰে। এই উপনিবেশ সমূহে সাগৰৰ যাত্ৰা সুচল কৰে। সাগবেদি দূৰ সুদূৰৰ লগত ভাৰতৰ যোগাযোগ হ’ল। বেহা বেপাৰ চলিল। আইচীঙৰ লিখনিৰ পৰা এইটো বুজিব পৰা গ’ল যে ভাৰত মহাসাগৰ আৰু ভাৰতৰ নদ নদী সমূহৰ নৌ জাহাজৰ যাতায়তৰ পথ সুগম হ’ল। পাৰশ্ব, মালয়া, সুমাত্ৰা আৰু চীন দেশৰ লগত ভাৰতৰ যোগাযোগ স্থাপন হ’ল। এখন পাৰশ্বৰ জাহাজত আহি আই চীঙে খুৱাংটাঙৰ পৰা সুমাত্ৰা আহি পায়। এওঁ নলন্দা বিশ্ববিদ্যালয়ত বহু দিন সংস্কৃত অধ্যয়ন কৰে। চীনলৈ উলটি যাওতে এওঁ লগত বহু সংস্কৃত পুথি লৈ যায়। বৌদ্ধধৰ্মৰ উৎসব আৰু মহাসমাবোধ বিলাকত এও মুগ্ধ হৈছিল। এই বিষয়ে তেওঁ লিখি থৈ গৈছে।

আইচীঙে ভাৰতীয় মানুহৰ সমাজত প্ৰচলিত নিয়ম আচাৰ ব্যৱহাৰ

খোৱালোৱা, পিছন উৰণ এই সকলো বিলাকৰ বিষয়ে লিখিছে। “ব” ধান উত্তৰ ভাৰতৰ প্ৰধান খাদ্য। পূব আৰু দক্ষিণৰ প্ৰধান খাদ্য “ধান”। মাংস মানুহে কেতিয়াবাহে খাইছিল। মাখন, ঘি, তেল, আৰু গাখীৰ য’তে ত’তে পাইছিল। ফল মূল প্ৰচুৰ পৰিমাণে পোৱা গৈছিল।

বিশুদ্ধতা ও অপবিত্ৰতাত ভাৰত সকলোৰে লগত অমিল আছিল। খোৱা খাদ্য বাকী বুলে সাঁচি নঠৈ পেলাই দিয়ে। চীন দেশৰ মানুহে সাঁচি থয়।

আইচীঙে পশ্চিম ভাৰতক “চাই ফাং” বুলি উল্লেখ কৰে। পশ্চিম ভাৰতক তেওঁ আৰ্য্যদেশ বুলিছিল। তেওঁৰ মতে আৰ্য্য মানে মহৎ আৰু দেশ মানে দিশ। এই দিশত মহৎ লোকে একেৰ পাচত একেৰে জন্মগ্ৰহণ কৰিছে। ইয়াক মধ্যদেশ বুলিও কয়। মঙ্গোলীয়ান সকলে এই মহৎ ঠাইক হিন্দু (Hsin-Tu) বুলিছিল।

আইচীঙে হিন্দুৰ বিষয়ে বৰ আকৰ্ষণীয় ভাবে উল্লেখ কৰিছে। তেওঁ কয় যে কোনো লোকে “ইন্দু বুলিলে জুনক বুজায়। চীনাই ভাৰতৰ নাম ইন্দু (Yin-Tu) বোলে। এওঁ ইতিয়াক মহৎ ঠাই (Noble Land) আৰু চীনক স্বৰ্গীয় ৰাজ্য নামে অভিহিত কৰে। ভাৰতীয় মানুহে পবিত্ৰতা আৰু বিশুদ্ধতাত বিশেষ নজৰ দিছিল। চীনক কৰ্ম্মৰ পটুতাত, সৌন্দৰ্য্যতাত, সাম্যভাৱত মিলনত, সাহিত্যত সুস্বাদ আহাৰৰ জুটি লোৱাত, বিজ্ঞানৰ উৎসবত শ্যায় আৰু পৰোপকাৰত চহকী বুলি উল্লেখ কৰিছে। মানুহৰ চৰিত্ৰ আৰু বস্তুৰ গুণত চীনক স্বৰ্গীয় ৰাজ্য বুলি কয়। পুৰণি সংস্কৃতত চীনৰ সম্ৰাটক দেৱ পুত্ৰ (Son of heaven) বুলিছিল।

আইচীঙে সংস্কৃতত একজন অগাধ পণ্ডিত আছিল। উত্তৰ আৰু দক্ষিণ দেশসমূহে সংস্কৃত ভাষাক আদৰ কৰে বুলি এওঁ উল্লেখ কৰিছে। স্বৰ্গীয় সুখৰ ভবাল (ভাৰত)। দেৱভাষা সংস্কৃত। কোনে যে আদৰ কৰি দেৱভাষা সংস্কৃত ভাৰতক নিকালে। তেওঁ ভাবি তন্নয়।

বৌদ্ধ সন্ন্যাসী পণ্ডিত চুঙায়েনে তুৰাঙ বংশধৰ সকলক চীনা ভাষাত সংস্কৃতৰ স্বৰলিপি বৈজ্ঞানিক উপায়ে শিকাবলৈ যত্ন কৰিছিল।

ভাৰতত বৌদ্ধধৰ্মৰ অৱনতিৰ লগে লগে চীন আৰু ভাৰতবৰ্ষৰ পণ্ডিত সকলৰ মাজত সম্বন্ধও বিচিন্ন হয়। কেতিয়াবা কাচিৎ হে চীনদেশৰ ভ্ৰমণকাৰী আহি বুদ্ধদেৱৰ জন্মস্থান পবিত্ৰ ভাৰত পৰিদৰ্শন কৰিছে।

১১০০ শতাব্দীত ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক বিপ্লৱৰ সময়ত দলে দলে বৌদ্ধ সন্ন্যাসীয়ে হাতে লিখা কিতাপ পুথি লৈ নেপালে তীব্ৰভলৈ যায়। সেই কাৰণেই ভাৰতৰ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বহু কিতাপ চীন আৰু তীব্ৰভত পোৱা যায়। ভাৰতীয় মূল ভাষা সংস্কৃতৰ পৰা অনুবাদ কৰি চীন আৰু তীব্ৰভতৰ সুপ্ৰসিদ্ধ লিখক সকলে “বৌদ্ধধৰ্ম”, ব্ৰাহ্মণসকলে পালন কৰা ধৰ্ম, জ্যোতিষ গণনা, অক্ষশাস্ত্ৰ, চিকিৎসা আৰু ঔষধ আদিৰ বিষয়ে চীনাভাষা আৰু তীব্ৰভতান ভাষাত লিখি থৈ গৈছে। এনে পুথি চীনৰ “চুঙপাৱত” ৮০০০ (আঠ হাজাৰ) খন সংগ্ৰহ কৰি ৰখা হৈছে। তীব্ৰভত এনেবিলাক সকলো পুথিয়েই আছে। চীন, তীব্ৰভত আৰু ভাৰতীয় পণ্ডিত সকলৰ সহযোগীতাত সেই সময়ত “সংস্কৃত-তীব্ৰভতান-চীনা” অভিধান লিখা হয়। ৯০০শ শতাব্দীৰ শৰা ১০,০০০ শতাব্দীলৈকে এই কালচোৱাক “মহাব্যুৎপত্তিৰ” কাল বুলি অভিহিত কৰে।

৮০০শ শতাব্দীত চীনে আবিষ্কাৰ কৰা কিতাপ সমূহ কাঠৰ ব্লকৰ পৰা ছাপা কৰা হৈছিল। ১০০০ শতাব্দীত ছাপাখানাৰ কাৰণে চীনত চৰকাৰী বিষয়া নিয়োগ হয় আৰু তাৰ ফলস্বৰূপে দ্ৰুতগতিত ছাপাখানাৰ কাম চলি দেশৰ উন্নতি সাধন কৰে। ভাৰতৰ ছাপাখানা কামৰ কোনো উল্লেখ পোৱা নাযায়।

চীনৰ পৰা তীব্ৰভলৈ ছাপাৰ ব্লক আহিল। চীনৰ এই ছাপাখানাৰ কৌশল ইউৰোপত প্ৰচাৰ হয় ইংৰাজী ১২৬০—১৩৬৮ চনত।

এই কালছোৱাত চীনত মঙ্গোল বা ওৱাং বংশই ৰাজত্ব কৰিছিল। ইউৰোপত এই ছাপাখানাৰ কৌশল প্ৰথমতে জাৰ্মানীত প্ৰকাশ হয়। তাৰ পাচত ১৫০০ চনত আন আন ঠাইলৈ প্ৰসাৰিত হয়। ইন্দু আফগান আৰু মোগল সকলৰ শাসনৰ সময়ত ভাৰত আৰু চীনৰ ৰাজনৈতিক সম্বন্ধ স্থাপন হয়।

১৩২৬—১৩৫১ চনত দিল্লীৰ চুলতান মহম্মদবীন টোগলকে আৰবৰ বিখ্যাত ভ্ৰমণকাৰী “ইবন বাতুতাক” ৰাজদূত নিয়োগ কৰি চীনদেশলৈ পঠায়—বঙ্গদেশে সেই সময়ত দিল্লীৰ আনুগত্য স্বীকাৰ কৰা নাছিল। ১৪০০ চনৰ মাজ ভাগত চীনে “হীউচীয়েন” আৰু “ফিনচীয়েনক” ৰাজদূত নিয়োগ কৰি বঙ্গদেশৰ চুলতানৰ দৰবাৰলৈ পঠায়। এই দুব্ৰতেই চুলতান গিয়াচুদ্দিনৰ ৰাজত্ব কালত বঙ্গ আৰু চীনৰ লগত ৰাজদূতৰ চলাচল হয়। চীন দেশত এই সময়তেই সম্ৰাট মীনে ৰাজত্ব কৰিছিল।

১৪১৪ চনত হাইফুদ্দিনে চীনদেশৰ পৰা আন আন উপহাৰৰ বাহিৰেও এটা জীৱন্ত জীবাফ লগত লৈ ভাৰত পায়হি। চীন-দেশৰ পৰা কি কৌশলেৰে এই জীৱন্ত জীবাফ আনি ভাৰত পোৱালোহি ই-বৰ বহুতৰ বিষয়। অনুমান কৰা যায় যে আফ্ৰিকাৰ পৰা চীনৰ মীন ৰজ্যলৈ এটা জীবাফ পৰিওৱা হৈছিল। সেই জীবাফয়েই এই উপহাৰ যি ভাৰতলৈ পৰিওৱা জীবাফ বুলি অনুমান হয়।

কনকু-কীউৱাচৰ অনুগামী সকলে চীনদেশত জীবাফটো পাই অতি শুভ উপহাৰ বুলি গ্ৰহণ কৰিলে। চীনদেশত যে জীবাফ আছিল তাত কোনো সন্দেহ নায়। চীনৰ কাৰিকৰ সকলে চিন্তাৰ কাপোৰত আনকি জীবাফৰ হে ছবি তুলিছিল। ৰাজ দৰবাৰৰ কলাকাৰ ও শিল্পী সকলে জীবাফৰ ছবি আৰু প্ৰশংসা লাভ কৰিছিল। মন্ত্ৰী ও প্ৰজা সকলে এই জীবাফ চাবলৈ গোট খাইছিল আৰু আফ্ৰিকাৰ জীবাফ চাই বেচ আনন্দ উপভোগ কৰিছিল।

বৌদ্ধধৰ্মৰ কালছোৱাত ভাৰত আৰু চীনৰ মাজত বাণিজ্য ব্যৱসায় চলিছিল। সেই সময়ৰ পৰা ভাৰতত ইন্দু আফগান মোগল সকলৰ

ৰাজত্ব কাললৈকে চীনৰ লগত ভাৰতৰ ব্যৱসায় বাণিজ্য চলিয়েই আছিল। দুয়ো দেশৰ মাজত দুয়ো দেশত উৎপন্ন হোৱা বস্তুৰ আদান প্ৰদান হৈছিল।

উত্তৰ ভাৰতৰ হিমালয়ৰ পথ অতিক্ৰম কৰি ভাৰতৰ পৰা উটৰ পিঠিত ভাৰতীয় মালবস্তু বোজা দি মধ্য এচিয়া পাইছিল। দক্ষিণ এচিয়াৰ দ্বীপ সমূহৰ লগতো দক্ষিণাত্যৰ সাগৰৰ পথেদি ভাৰতৰ বেহা বেপাৰ চলিছিল। এনে ভাবেই এহেজাৰ বছৰৰ ভিতৰতে চীন আৰু ভাৰত দুয়ো দেশেই দুয়ো দেশৰ পৰা দৰ্শন, শিল্পকলা, মনোবিজ্ঞান ও জীৱন ধাৰণৰ বহু মানদণ্ড লাভ কৰিলে। চীন ভাৰতৰ পৰা বহু বিষয়ে উপকৃত হল। কিন্তু ভাৰতে চীনৰ পৰা একো লব নোৱাৰিলে। ভাৰতেওঁ লব পাবিলে হয়। বৌদ্ধধৰ্মৰ সূক্ষ্ম দৰ্শন কনফুকীউচাচ লাওচৰ লগত মিলিছিল। জীৱনৰ প্ৰতি থকা মোহ আৰু মনৰ আনন্দ চীনা সকলৰ পৰা বৌদ্ধ ধৰ্মই জ্ঞাতৰাব নোৱাৰিলে।”

১৬০০ চনত উৱচীয়েনে লিখা বান্ধৰ বোলা কিতাপখনত হীওয়েনচ্যাঙ ভাৰতলৈ আহোঁতে অতিক্ৰম কৰা দুৰ্গম যাত্ৰাক মনেৰে পাণ্ডি কাল্পনিক ঘটনাবে বহু বিবৰণ লিখি গৈছে। এই পুথিখন “আৰ্থাৰ ওৱেলে” ইংৰাজী ভাষালৈ অনুবাদ কৰিছে। ভাৰতবৰ্ষলৈ উছৰ্গা কৰি এই কিতাপখনিৰ সমাপ্ত কৰিছে। এই বুলি উছৰ্গা কৰিছে—“মোৰ এই গ্ৰন্থখনি মই বুদ্ধদেৱৰ পবিত্ৰ ধামলৈ উছৰ্গা কৰিলো। যি সকল বিশ্বৃতিৰ বুকুত হেবাই গল যি সকলে পোহৰৰ ৰেঙনি বিলালে তেওঁলোকৰ গুণ ও গৰিমাৰে যেন চিৰস্মৰণীয় হৈ ৰ’ক।”

ইয়াৰ পাচত বহু শতাব্দী ধৰি চীন আৰু ভাৰতৰ সম্বন্ধ বিচ্ছিন্ন হ'ব। ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ প্ৰভাৱত চীন আৰু ভাৰতৰ লগত পুনৰ যোগাযোগ স্থাপন হয়। ভাৰতৰ বন্ধু চীনৰ লগত চিৰস্থায়ী হৈ ৰল। নবল কেবল চীনৰ হে। চীনে ভাৰতলৈ কাণি বৰবিহ পঠালে, অশান্তি আৰু যুদ্ধ আনিলে।

দক্ষিণ পূব এচিয়াত ভাৰতীয় উপনিবেশ আৰু ভাৰতীয় সভ্যতা

ভাৰতক জানিবলৈ আৰু ভাৰতৰ পৰা শিকিবলৈ বহুদূৰ সূদূৰৰ পৰা ভ্ৰমণকাৰীৰ দল আহিছিল। অতীজতে ভাৰত কি আছিল আৰু কি কৰিছিল ইত্যাদি জানিবলৈ বিদেশৰ মানুহৰ মন ব্যগ্ৰ হ'ল। বিশ্ব কবি ববীন্দ্রনাথ ঠাকুৰে (“To know my country”) “মোৰ দেশক জানিবলৈ” বুলি এটা কবিতা লিখিছিল। তেওঁ কৈছে “মোৰ দেশ ভাৰতবৰ্ষক জানিবলৈ হলে আমি অতীতলৈ উভটি যাব লাগিব। যি সময়ত অতীত ভাৰতে নিজৰ আত্মাক চিনি পাইছিল, মহান দেশৰ প্ৰাকৃতিক সীমা ৰক্ষা কৰিছিল, গৌৰৱৰ জৰুৰীকৰণে ভাৰতৰ পূৰ্বাকাশ উদ্ভাসিত কৰিছিল আৰু যি সকল ভাৰতৰ মিত্ৰ শক্তিয়ে ভাৰতক অতি আপোন কৰি নিজক জাগ্ৰত কৰিছিল সেই অতীত সময় চোৱালৈ আমি উভতি যাব লাগিব।”

বৰ্তমানৰ ভাৰতক সংকীৰ্ণতাৰে আৱৰি ধৰিলে। দৰিদ্ৰতা আৰু দুৰ্দৰ্শাই ভাৰতক চাৰিওফালৰ পৰা আগুছি ধৰিছে। অতীতৰ সেই মধুৰ ওমকাৰ ধ্বনি আৰু আত্ম গৌৰৱৰ উজ্জ্বল কিৰণ বৰ্তমানৰ মহাসম্ভাৰ মহাপ্ৰলয়ে আন্ধকাৰ কৰি আৱৰি ললে।

সেই অতীতৰ দিনলৈ আমি সোঁশৰীৰে যাব নোৱাৰো। যাব লাগিব মনেৰে বহুদূৰ এচিয়াৰ মহাদেশলৈ য'ত ভাৰতে সাক্ষী প্ৰমাণ স্বৰূপে নিজৰ সভ্যতা এৰি থৈ আহিছে। আমি কেইজনেনো ৰাক অতীত ভাৰতে এৰি থৈ যোৱা সুগভীৰ চিন্তা ও দৰ্শনৰ কথা জানো? কত জন ভাৰতৰ সুযোগ্য সম্ভানে বিদেশত কীৰ্ত্তি আৰু বশস্তা ৰাখি গ'ল তাৰ ইতিহাস লিখিবলৈ এতিয়াও বাকী ব'ল।

পশ্চিমীয়া লিখক সকলে অনুমান কৰে যে পৃথিবীৰ অতীত বুজাৰীয়ে কেৱল মধ্যসাগৰৰ পাৰৰ দেশ সমূহকহে বুজাইছিল। তেওঁলোকে

লোকে ইউৰোপকহে অগ্ৰস্থান দিবলৈ চেষ্টা চলাই আছে। ইয়াৰ ভিতৰতেই আন দেশক যাতে সামৰি লব পৰা যায় তাৰো চেষ্টা চলিছে।

চাৰ চাৰ্লচ ইলিয়টে লিখিছে :—‘যি সকল পৃথিবীৰ বুৰঞ্জী লিখকে ইউৰোপীয় বুৰঞ্জী লিখি গল তেওঁলোকে ভাৰতৰ কাৰণে অগ্ৰায় কৰি গৈছে। তেওঁলোকে কব খোজে যে ভাৰতীয় সকল নিশকতীয়া ও কল্পনাশ্ৰিয়। সাগৰ মহাসাগৰে আৰু পৰ্বত পাহাৰে ভাৰতক পৃথিবীৰ আন আন দেশ সমূহৰ পৰা পৃথক কৰি ৰাখিছে। তেওঁলোকৰ বিবৰণে অতীত ভাৰতৰ অসীম কীৰ্তি, জয় ও যশস্থা গ্লান কৰিছে। অতীত ভাৰতৰ চিন্তা ও দৰ্শনৰ ওচৰত অতীত ইউৰোপৰ ব্যৱসায় ও বাণিজ্য অতি নগণ্য।

বৰ্তমানে যে অতীত ভাৰতৰ বহু তথ্য পাতি আবিষ্কৃত হৈছে ইলিয়টে [Eliot : Hinduism and Buddhism] বোধ হয় নাজানে। তেওঁ জনা হলে এই কথা নিশ্চয় স্বীকাৰ কৰিলে হেতেন যে অতীত ভাৰতৰ কৃষ্টি ও সভ্যতাই সুদূৰ ব্যাপি জ্ঞানৰ গভীৰতাৰে যশস্থা ও কীৰ্তি চিৰ স্মৰণীয় কৰি থৈ গৈছে। দক্ষিণ পূব এছিয়াৰ বুৰঞ্জীয়ে ভাৰতৰ নতুন নতুন চিত্ৰপট আঁকি নতুন ভাৰতস্বীৰে মন প্ৰাণ অমুপ্ৰাণিত কৰিছিল।

চম্পা, কাম্বোজীয়া, অঙ্কুৰা, শ্ৰীবিজয় আৰু মেজাপাহীত শূন্যৰ পৰা হঠাতে আহি জীৱন্ত মূৰ্তি ধৰি অতীতে বৰ্তমানক ভাবৰ অনুকল্পনেৰে স্মৰতি ধৰিলে।

শৈলেন্দ্ৰৰ বিষয়ে ডাক্তৰ এইচ জি কোৱাৰ্টেছ ওৱেলচে লিখিছে— শৈলেন্দ্ৰ এজন প্ৰখ্যাত যুজাৰু আৰু বিজ্ঞতা আছিল। এওঁৰ যশস্থা আৰু কীৰ্তি পাবশ্বৰ পৰা চীনলৈকে বিয়পি পৰিছিল। এওঁৰেই সাগৰত জাহাজ পৰিচালনা কৰি ভাৰতীয় কৃষ্টি আৰু সভ্যতাবে জাভা আৰু কাম্বোজীয়া জক্ৰমকীয়া কৰে। মহাভাৰত আৰু বামাযণৰ বহুসময় কাহিনীৰে জাভা আৰু বলীদ্বীপ এতিয়াও চহকী। অতীত

ভাৰতৰ ভগ্নাংশৰ কীৰ্তিস্তম্ভ আজিও অন্ধুৰা আৰু বৰুবুড়ুৰত অতীত ভাৰতৰ কীৰ্তিস্তম্ভ জিলিকি আছে।

খৃষ্টীয়ান চনৰ আৰম্ভনিৰে পৰা ভাৰতৰ দক্ষিণ পূব অঞ্চল সিংহল, ব্ৰহ্মদেশ, মালয়, জাভা, সুমাত্ৰা, বৰ্ণিও, শ্ৰামদেশ, কম্বুদ্বীপ, ইন্দুচাইনা, ফৰমুজা, ফিলিপাইন আৰু চেলিবিজ আদিত ভাৰতীয় ঔপনিবেশিকৰ টো ইটোৰ পাচত সিটো বাগৰি গল। মাদাগাস্কাৰবো চলিত ভাষা আনকি ইন্দুনেচীয়াৰ সংস্কৃত শব্দেৰে মিহলি। খৃষ্টীয়ান শতকৰ পহিলা চনৰ পৰাই ২০০ খৃষ্টাব্দলৈকে ভাৰতীয় চাৰিটা ঔপনিবেশৰ টো গৈ পূব প্ৰান্তৰ বিষয় পৰে। ভাৰতৰ বিভিন্ন ৰাজ্যই এই ঔপনিবেশৰ দলসমূহ সংগঠন কৰে। এই ঔপনিবেশৰ দলসমূহে একে সময়তেই একেলগে সাগৰৰ বুকুত বিস্তাৰিত হৈ সামৰিক কেন্দ্ৰস্থল আৰু প্ৰধান প্ৰধান বেহা বেপাৰৰ বন্দৰ সমূহত বসতি কৰে। বসতি কৰা ঠাই বিলাকো ভাৰতীয় নামে নামাকৰণ হয়। কম্বুদ্বীপক কামভোজ বুলিছিল। অতীত ভাৰতৰ গান্ধাৰা বা কাবুলৰ এখন সুবিখ্যাত নগৰ আছিল কামভোজ। এই কামভোজৰ নামানুযায়ী কম্বুদ্বীপক কামভোজ বুলিছিল। গান্ধাৰা বা আফগানিস্থান সেই সময়ত ভাৰতৰ প্ৰধান অঙ্গ আছিল।

সাগৰৰ যাত্ৰা সেই সময়ত বৰ ভয়াবহ ও দুঃসাধ্যকৰ আছিল। প্ৰতি মুহূৰ্ততে মৰণে কালান্তক মূৰ্তি ধৰি সন্মুখত থিয় দি থাকে। এনে দুঃসাধ্য বিপদসঙ্কুল সাগৰ যাত্ৰাৰ কাৰণে মানুহক কি লোভনীয় শক্তিয়ে বাক উদগাইছিল? ব্যৱসায়েই হল সেই লোভনীয় শক্তি। স্বৰ্গীপ বা জাভা “ঘ” ধানেৰে উৰ্ভনদী। বৰ্তমানে “ঘব” বুলিলে “ঘ” ধানকে ভাৰতত বুজায়। ধনিজ পদাৰ্থ লো ধাতু আদি আৰু শস্যৰ উৎপাদনৰ বস্তু আদি এই সকলোবিলাক বাণিজ্যৰ বস্তু। সাহিত্য আৰু বাণিজ্য এই সাগৰ যাত্ৰা সমূহত বিশেষভাবে জড়িত আছিল। পুৰণি সংস্কৃতৰ সাধু কথাবিলাকত সমুদ্ৰ যাত্ৰাৰ বিপদে ভবা কাহিনী আৰু সাগৰত ডুবা জাহাজৰ বিষয়ে বৰ্ণনা আছে।

গ্ৰীক আৰু আৰবৰ ইতিহাসেও ১ শতাব্দীৰ পৰাই ভাৰতৰ লগত থকা সাগৰৰ সম্বন্ধ উল্লেখ কৰিছে। ভাৰতে পোনপতীয়াকৈ মালয়প্ৰণালী ইন্দুনেচীয়া, চীন, পাৰস্য, আৰব আৰু ভূমধ্য সাগৰৰ পাৰৰ দেশ সমূহৰ লগত বেহা বেপাৰ চলাইছিল। দূৰ সূদূৰ ব্যাপি বাণিজ্য প্ৰসাৰণে ভাৰতৰ আৰ্থিক অৱস্থাৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ দিশকেই ফটুকটীয়াকৈ দাঙি ধৰে।

দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় খৃষ্টাব্দত ভাৰতৰ ৰাজ্যসমূহে ব্যবসায়ীদল সংগঠন কৰি সাগৰত পথায়। সেই সময়ত ভাৰতত অশোক ৰাজত্ব কৰিছিল।

সমুদ্ৰ ভ্ৰমণকালত যি সমূহ দেশ বা দ্বীপ পাইছিল সেই সমূহ ঠাইত মূল্যবান লো, কৃষি উৎপাদিত মা-মছলা আৰু মূল্যবান কাঠ পাইছিল। টিনৰ খনিৰ কাৰণে মালয় দ্বীপ প্ৰসিদ্ধ আছিল।

ভাৰতৰ পৰা সাগৰৰ যাত্ৰা আগেয়ে আৰম্ভ হৈছিল কলিঙ্গ অৰ্থাৎ উৰিষ্যা আৰু বঙ্গপ্ৰদেশৰ সাগৰৰ দাঁতিয়েদি। পাচত পোনপতীয়াকৈ ভাৰতৰ লগত সাগৰৰ বাণিজ্য ব্ৰহ্মদেশ আৰু মালয় প্ৰণালী দ্বীপৰ লগত। এই সাগৰৰ পথেদিয়েই চীনৰ পৰিত্ৰাজক সকল ভাৰতলৈ আহে। ৫ম শতাব্দীত ফাৰ্ছীয়াৰ সাগৰ পথেদি আহি জাভা পায়। সেই সময়ত জাভাত বৌদ্ধ ধৰ্ম্মৰ মহাজন পন্থা প্ৰচলিত আছিল। এই বিষয়ে ফাৰ্ছীয়াৰ লিখি গৈছে।

এই সকলো বিলাকৰ পৰাই অনুমান কৰিব পাৰি যে সেই সময়ত ভাৰতত সাগৰত চলাচল কৰা জাহাজৰ কল কাৰখানা আছিল। দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় শতাব্দীৰ দক্ষিণ ভাৰতৰ অন্ধ্ৰপ্ৰদেশৰ মোহৰত মাস্তুল থকা সাগৰৰ জাহাজৰ চিন পোৱা যায়। অন্ধ্ৰপ্ৰদেশত কেচা মাটিৰে সজা পকি ঘৰৰ নক্সাত জাহাজ আৰু হাতীয়ে কঢ়িয়াই অনা ছবিয়ে অতীত ভাৰতৰ সমুদ্ৰ যাত্ৰাৰ কথা কে সূচায়।

পুৰণি ভাৰত আৰু ভাৰতৰ সৰু সৰু ৰাজ্য বিলাকত সাগৰৰ নাও আৰু জাহাজৰ জৰিয়তে বাণিজ্য ব্যৱসায় সমূহত এই সৰু সৰু ৰাজ্যৰ